

DİLÇİLİK**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ
SADƏ QURULUŞLU PEŞƏ-SƏNƏT SÖZLƏRİ****H.A.ƏSGƏROV*****Bakı Dövlət Universiteti***

Peşə-sənət sözlərinin böyük bir qismini sadə quruluşa malik sözlər, yəni müasir dil baxımından yalnız kökdən ibarət sözlər təşkil edir. Bu sözlərin təhlilinə keçməmişdən əvvəl türk dillərində sözün, eləcə də hecanın quruluşu haqqında mövcud fikir və fərziyyələrə öz münasibətimizi bildirmək istəyirik. Türkoloji dilçilikdə bir çox türkoloqlar belə bir mövqeni müdafiə edirlər ki, türk dillərində sözün quruluşu hər şeydən əvvəl kök morfemin təkhecalı və üçsəslı olması ilə xarakterizə olunur. Bu münasibətlə N.A.Baskakov yazır: «Statistika göstərir ki, türk dillərində köklərin böyük qismi qapalı hecadan ibarətdir və CVC quruluşuna malikdir» (1, s. 175). F.R.Zeynalova görə, türk dillərində sözün tərkibi çox sadə görünür: kök və şəkilçi. Əslində isə kök və şəkilçilərin münasibəti, xüsusilə şəkilçilər sistemi, yeni lüğəti vahid yaradan şəkilçilərin yeri, sırası, eləcə də ad və fellərlə işlənmə xüsusiyyətləri çox möhkəm bir sistemə tabe olub, mürəkkəb inkişaf yoluna malikdir.

Xalis türk mənşəli kök sözlər tarixən üç fonemdən – samit +sait+samit səslər kompleksindən ibarət olub. Kök sözlərin iki fonemdən (sait+samit) ibarət olması fikri də müdafiə olunur. Ən qədim abidələrimizdə biz bunu görmürük. Belə ki, Orxon-Yenisey abidələrində iki fonemli sözlər çox azdır (ehtimal ki, burada da səs düşümü hadisəsi baş vermişdir). İndi türk dillərində özünü göstərən bir (*o*) və iki (*it, ot, ol, et, ət*) fonemdən ibarət olan kök sözlərdə samitlərin düşdüyü dil tarixi faktları ilə asanlıqla sübut oluna bilir (7, s. 43-44). A.Axundov ilkin köklər barədə birbaşa fikir söyləməsə də, müasir dilimizlə köhnə Azərbaycan dili arasında heca quruluşlarında müəyyən faktları nəzərə alaraq yazır: «Tarixi materiallar qapalı hecalar kimi, örtülü hecaların da dilimizin qədim dövrü üçün səciyyəvi olduğunu aydın surətdə göstərməkdədir. Bu gün örtüsüz olan hecaların bir çoxu köhnə Azərbaycan dilində örtülü olmuşdur» (1, s. 273). V.Aslanova görə, pratürkdə iki və çoxhecalı sözlər, eləcə də sonu iki samitin yanaşı işlənməsi ilə qurulan təkhecalı sözlər olmamışdır. Başqa sözlə desək, V.Aslanov CVCC quruluşuna malik sözləri üç, yaxud iki hərfdən ibarət sözlərlə şəkilçilərin birləşməsinin nəticəsi hesab edir (8, s. 62-63).

Qeyd etmək lazımdır ki, pratürkdə iltisəqi quruluşa qədərki çağda sözlərin monosillabik quruluşu malik olması məsələsi türkologiyada qə-

bul olunmuş fikirdir (18, s.147; 11, s.411; 16, s.37). Bununla bərabər monosillabik (təkhecalı) sözlərin hansı heca quruluşunda olması barədəki mübahisələr türkologiyada hələ də qalmaqdadır (bax: 10, 141-145). Məsələn, türk dillərində ilkin köklərin hamısının CVC qəlibində olması fikrini söyləyən A.N.Baskakova (9, s. 100) etiraz edən A.M.Şerbak yazır: «V, C+V, V+C tipli bütün hecaları CVC tipli hecaya aid etmək mümkün deyil» (19, s. 175-176). A.N.Kononov da N.A.Baskakovun ilkin köklərin quruluşu barədəki mülahizəsi ilə razılaşmır. Onun fikrincə, CVC quruluşuna malik olan fel köklərində sonuncu samit felin növ şəkilçisinin, adlarda isə sözdüzəldici şəkilçilərin əlamətidir və burada söhbət ad-fel sinkretikliyindən gedə bilər (15, s. 76-77). F.Cəlilova görə, morfolojiyada sinkretik kökləri müəyyənləşdirmək üçün indi ayrı-ayrı nitq hissəsi kimi işlənən təkhecalı sözləri morfonoloji təhlildən keçirmək lazım gəlir. <...> morfonoloji rekonstruksiya belə bir ehtimal irəli sürməyə imkan verir; təkhecalı sözlər pratürkdə iltisacı quruluşa qədərki dövrdə tonlarla fərqləndiyi üçün dildə xeyli «omonim» olmuşdur. Sonralar iltisacı quruluş formalaşdıqca tonların məna fərqləndirici rolu zəifləyib öz funksiyasını itirmişdir, lakin bir çox monosillabemdə eyni fonem tərkibi mühafizə olunmuşdur ki, bu da artıq dildə sinkretik köklər şəklini almışdır (3, s.87). Aydın olur ki, N.A.Baskakov tərəfindən irəli sürülən fərziyyə türkologiyada özünə tərəfdar tapsa da, bu mülahizə hamı tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul olunmur. Türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində köklərin mürəkkəbləşməsi bir sıra hadisələrlə müşayiət olunur. Başqa sözlə, sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərlə kökün mürəkkəbləşməsi prosesi müxtəlif mənəli morfemlərin bir-biri ilə birləşməsi və onların fonetik baxımdan reduksiyası, köklərdən müəyyən fonemlərin düşməsi və digər təzahürlərlə müşayiət olunur.

Məlum olduğu kimi, sözün üzvlənməsinin elementi olmaq etibarlı ilə heca bütün dillər üçün ümumi olan universalilərdən biridir (13, s.43-44; 17, s.89-91). Bununla bərabər, hər bir dildə heca spesifik xüsusiyyətlərə də malikdir. Müasir dilçilik uzun sürən polemikadan sonra hecanın ekspirator təbiəti barədə vahid fikrə gələ bildi. Başqa sözlə, hecanın yaranması hava axınının əzələ gərginliyi ilə bayıra çıxması ilə əlaqədardır. Türk dillərindəki fraza, cümlə, söz birləşməsi və ayrıca sözün strukturu hecanın ekspirator mənşəyini təsdiq edir.

Türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində sözlər bir, yaxud bir neçə hecadan, heca isə bir, yaxud bir neçə fonemdən ibarət olur. İstər heca, istərsə də fonem dilin səs quruluşunun və dilin səs quruluşunu öyrənən fonologiyanın əsas vahidləri hesab olunur. Dünyanın bəzi dillərində (serb, çex və s.) sonor samitlər heca əmələ gətirmək qabiliyyətinə malik olsalar da, qədim və müasir türk dillərində hecanı əmələ gətirən element sait səslərdir. Məhz bu səbəbdən də sözdəki hecaların sayı saitlərin sayı ilə eyni olur. Məlumdur ki, türk dillərində sözdəki hecaların sayı çox ola bilər, lakin bu dillərdə çoxhecalı sözlərə az təsadüf olunur. Bir qayda olaraq bu dillərdə sözlər daha çox bir, iki və üç hecalı olur. N.A.Baskakova görə, ümumtürk və pratürk səviyyəsində sözlər birhecalı olmuşdur. Bu səviyyədəki hecanın quruluşunu tədqiqatçılar V, CV, VC, CVC kimi göstərirlər. Sözün ümumtürk heca quruluşu iki açıq (V, CV) və iki qapalı (VC, CVC) heca kimi göstərilə bilər. Lakin türk dillərinin sonrakı tarixi inkişafı nəticəsində sözün heca quruluşu daha iki qapalı heca tipi (VCC, CVCC) ilə mürəkkəbləşmişdir. Bu heca tiplərini

aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Açıq hecalar, yəni sonuncu elementi sait olan hecalar. Açıq hecalar iki modelə malikdir: V və CV. Örtüsüz-açıq heca (V) tipi yalnız anlautda müşahidə olunursa, örtülü-açıq (CV) heca tipi sözün bütün mövqələrində işlənir.

2. Qapalı hecalar, yəni sonuncu elementi samit olan hecalar. Qapalı hecaların dörd modeli var: VC, CVC, VCC, CVCC. Örtüsüz-qapalı hecalar (VC və VCC) yalnız anlautda, örtülü qapalı hecalar isə sözün bütün mövqələrində müşahidə olunur.

Türk dillərinə başqa dillərdən keçmiş sözlər üçün daha mürəkkəb heca strukturu xarakterikdir. Alınma sözlərin heca strukturunun əsas xüsusiyyəti hecanın tərkibindəki samit elementlərin artmasıdır (11, s. 425-426).

Türk dillərində mövcud heca tiplərinin tarixi ilə bağlı F.Cəlilov yazır ki, morfoloji rekonstruksiyalar praeazərbaycan dilində altı heca modeli (V, CV, VC, VCC, CVC, CVCC) olduğunu və onların pratürk dövründə mənimsənildiyini düşünməyə əsas verir. Əgər pratürkün ilkin monosillabik çağında V, CV, VC, CVC modelləri olmuşsa, artıq iltisacı quruluş formalaşdıqca VC və CVC morfemlərinin şəkilçi morfemlər hesabına VCC, CVCC variantları da yaranmışdır, yəni pratürk dövrünün sonrakı mərhələlərində altı heca modeli mövcud olmuşdur (30, s. 48).

Ümumən, türk dillərində sözün fonoloji və fonetik quruluşu aşağıdakı qanunauyğunluqlarla xarakterizə olunur:

1. Kök morfemin vokalizminin səkkizli sistemi (bəzi dillər üçün uyğun variantlarla) və şəkilçi morfemlərinin iki variantlı (bəzi istisnalara; məsələn, özbək dilində şəkilçilərin bir variantlı olması nəzərə alınmaqla) sistemi ilə;

2. Dodaq və damaq ahəngindən asılı olaraq şəkilçi morfemlərin kök morfemin ahənginə tabe olması ilə;

3. Sözün sərhədini müəyyənləşdirən, sözün son hecasına düşən vurğu ilə;

4. Anlaut, imlaut və auslautda işlənən samitlərin tərtibi ilə;

5. Zəif samitlərin birləşməsindən uzun saitlərin, sait və uzun samitlərin birləşməsindən isə morfem sərhədlərində geminatların yaranması ilə;

6. Mürəkkəb sözün morfemlərinin sərhədində (sandxi) bəzi samitlər üçün mövqe uyğunluğunun təsbit olunması ilə;

7. Daxili və xarici amillərin təsiri altında progressiv və regressiv assimilyasiya, umlaut, dissimilyasiya, proteza, epenteza və digər qanunauyğunluqların inkişafı ilə (bax:5, s. 22).

Azərbaycan sözlərinin nitq axınında hecalanması ən çox CV və CVC modelləri üzrə gedir, xüsusilə dördüncü hecadan sonra yalnız həmin modelər işlənir. Alınma sözlərin doğma olmayan heca modelləri çox vaxt dilimizin arxitektikasını pozur, lakin həmin sözlər ən uzağı üçüncü-dördüncü hecadan sonra bu dilin hecalanma sxeminə tabe olur. Ona görə də morfoloji quruluşun tənzimlənməsində fonotaktika ilə yanaşı, hecalanma da böyük rol oynayır.

A.Qurbanov qeyd edir ki, müasir Azərbaycan ədəbi dili hecaları arasında VJV, VC, VCC, CVC, CVCC tipli hecalar dilimizin öz hecalarına məxsusdur. Ədəbi dilimizin heca sisteminin inkişafında özgə dillərdən söz götürmə prosesinin xüsusi təsiri vardır (6, s. 95). O, müasir Azər-

baycan dilində işlənən 17 heca növü müəyyənləşdirir ki, bunlardan da yalnız altısı türk dillərinə məxsus heca növüdür (6, s. 94-95).

Azərbaycan dilinin peşə-sənət leksikasına aid sadə sözlər (burada həm türkmənşəli, həm də alınma sözlər nəzərdə tutulur) bir, iki, üç və dörd hecalı sözlərdən ibarətdir. Dörd hecalı sözlər çox azdır və hamısı başqa dillərdən alınmadır. Azərbaycan dilində sadə quruluşa malik peşə-sənət sözlərini sözdəki hecaların sayı və hecaların quruluşu baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdıraraq nəzərdən keçirməyi məqsəduyğun hesab edirik.

1. Birhecalı peşə-sənət sözləri.

a) Tək bir saitdən ibarət olan peşə-sənət sözü yoxdur. Müasir Azərbaycan dilində belə quruluşa (V) malik yalnız bir söz – *o* «şəxs, yaxud işarə əvəzliyi» sözü var. Bununla belə qədim türk yazılı abidələrinin dilində yalnız bir saitdən ibarət sözlərə rast gəlirik. Belə sözlərə nümunə olaraq *ö* «fikirləşmək», *ı* «bitki», *i* «iy», *u* «yuxu», *ü* «kiçik, balaca» sözlərini göstərmək olar. Türk dillərinin sonrakı inkişafında belə söz kökləri sözdüzəldici şəkilçilərlə mürəkkəbləşərək dildən çıxmışdır. A.N.Kononov bunu fuziyanın nəticəsi hesab edir (14, s. 115). Azərbaycan dilindəki *o* sözü bu dildə qapalı hecadan açıq hecaya keçməyə meylin nəticəsi kimi meydana çıxır. Məlumdur ki, həm qədim türk yazılı abidələrinin dilində, həm də müasir türk dillərinin əksərində bu söz *ol* formasında işlənir.

b) VC quruluşlu sözlər. Yalnız sait və samitdən ibarət olan bu söz kökü peşə-sənət leksikası üçün xarakterik deyil. Bu quruluşa malik aşağıdakı sözləri göstərmək olar: *ox* «1. silah adı; 2. dulus çarxının aşağı və yuxarı hissələrini bir-birinə birləşdirən hissə; 3. xalçaçılıqda hananın yuxarı və aşağı tərəfindən əriş iplərini saxlayan ağac; 4. həllacların istifadə etdiyi ağac alət; 5. mahud dəzgahının başlarını birləşdirən köndələn ağac», *os* «motal», *ip* «toxuculuq və çəkməçilikdə istifadə olunan material», *iy* «1. dulus məmulatında deşik açmaq üçün hər iki ucu iti olan ağac alət; 2. cəhrənin dəmir hissəsi», *ağ* «ağ rəngli bez», *ay* «xalçaçılıqda naxış adı», *en* «həsirçilikdə istifadə olunan döyəc taxtası», *ud* «musiqi aləti adı» və s.

c) CV quruluşlu sözlər. Samit və saitdən ibarət olan belə köklər də tarixən türk dillərində mövcud olsa da, bu dillərin sonrakı tarixi inkişafı nəticəsində mürəkkəbləşməyə məruz qalmışlar. Müq. et: *pa-ba* – «bağlamaq», *sa* – «saymaq», *ka* – «qoymaq», *te* – «demək», *tü* – «örtmək», *tü* «çiçək», *ya* «yay». Azərbaycan dili peşə-sənət leksikasında CV quruluşuna malik üç sözə təsadüf edirik: *to* «mis qırsının qızdırılaraq, soyuyana qədər bir dəfə döyülməsi prosesi», *su* «xovlu xalçaların haşiyəsinin naxış adı», *şü* «ipəyə vurulan yapışqan».

ç) CVC quruluşlu sözlər. Digər quruluşlu təkhecalı sözlərlə müqayisədə CVC quruluşuna malik sözlər peşə-sənət leksikasında üstünlük təşkil edir. Bunu ayrı-ayrı sənət sahələri üzrə aşağıda verdiyimiz nümunələr də təsdiq edir. Müq. et: *qıf* «dəmir məişət əşyası», *qın* «kəsər silahlar üçün qab», *gaz* «misgər aləti», *mis*, *yez* «mis», *tov* «mis qırsının qızdırılaraq soyuyana qədər bir dəfə döyülməsi prosesi», *qaş* «üzüyə taxılan qiymətli daş», *daş* «bəzək üçün işlədilən füzuzə, yaqut, almaz, brilyant və s.-yə verilən ümumi ad», *zəy* «xəz dərini aşılamaq üçün kimyəvi mad-

də», *xum* «böyük saxsı küp», *dəm* «açıq soba», *tup* «örtülü soba», *paz* «daşı parçalamaq üçün istifadə olunan alət», *sal* «plitə şəklində iri, bütöv, yastı daş parçası», *zeh* «pəncərənin və ya divarın kənarına vurulan, çəkilən haşiyə», *sap* «bədi tikmədə istifadə olunan müxtəlif rəngli material», *gəz* «hanada oxların yan ağacına keçdiyi yer», *göz* «həllac yayında kirişin bağlanması üçün açılmış deşik», *çin* «xalça üçün ayrılmış sap», *mil* «dəftinin irəli-geri hərəkətini nizamlayan alət», *miz* «stol», *kar* «yoğun oxlov», *qov* «taxıl tökmək üçün içi ovulmuş taxta qutu» və s.

d) VCC quruluşlu sözlər. Türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində VCC quruluşlu sözlər seyrək şəkildə işlənsə də, peşə-sənət leksikasında belə quruluşa malik sözlərə rast gəlmədik. Ümumən, türköloji dilçilikdə VCC quruluşlu sözlərin tarixən ikihecalı sözlərdən əmələ gəlməsi barədə mülahizə mövcuddur. Praturk dövründə sözlərin monosillabik xarakterə malik olduğunu qəbul ediriksə, onda bu mülahizə ilə razılaşmalıyıq.

e) CVCC quruluşlu sözlər. Bu quruluşa malik sözlər CVC quruluşlu sözlərdən sayca az olsalar da, CV və VC quruluşlu sözlərdən kifayət qədər çoxdur. CVCC quruluşlu peşə-sənət sözlərinə aşağıdakı sözləri nümunə göstərmək olar: *qəlp* «xam dəmirin yaxşı ərdilməmiş növü», *məğz* «pasdan təmizlənmiş saf dəmir», *farş* «su qabı, güyüm», *börk* «qıvrım tükü dəridən tikilən papaq», *məşq* «su tuluğu», *kunt* «saçaqlı palaz», *künt* «tükü palaz», *dənd* «xışın kötük hissəsi», *fərş* «1. taxta döşəmə; 2. tavan» və s.

Təkhəcalı peşə-sənət sözlərinin araşdırılması göstərir ki, bu kateqoriyaya daxil olan sözlər içərisində CVC quruluşlu sözlər daha çox işləkdir. Belə ki, tədqiqata cəlb olunan 200 sözdən 120-si bu quruluşa malikdir. CVCC quruluşlu sözlər işləklilik baxımından CVC quruluşlu sözlərdən geri qalır. Azərbaycan dilinin peşə-sənət leksikasında bu quruluşa malik 70-ə yaxın söz işlənmişdir. İstər VC, istərsə də CV quruluşlu sözlər peşə-sənət leksikasında azlıq təşkil edir. Belə ki, VC quruluşlu sözlərə 12, CV quruluşlu sözlərə isə cəmi 3 dəfə rast gəlirik.

2.İki hecalı peşə-sənət sözləri.

a) VCV quruluşlu sözlər. Sait, samit və saيتدən ibarət ikihecalı sözlər peşə-sənət leksikası üçün xarakterik deyil. Bu quruluşa malik ikihecalı sözlərə aşağıdakı leksik vahidləri nümunə göstərmək olar: *əy* «dəmirçi aləti», *ütü* «papaqçılıq və kürkçülükdə istifadə olunan alət», *ara* «1. dabbaqlıq aləti, qaşov; 2. xalçanın əsas hissəsi», *ölü* «şirabda bişmiş və yapışqandan təmizlənmiş ipək telləri», *ərə* «mişar», *ayı* «oxu arabasının altında (arxa hissədə) saxlamaq üçün işlədilən alət».

b) CVCV quruluşlu sözlər. İki açıq hecanın birləşməsi (CV+CV) nəticəsində əmələ gələn CVCV quruluşlu sadə sözlər Azərbaycan dilinin peşə-sənət leksikasında kifayət qədər aktivdir. Bu quruluşa malik peşə-sənət sözlərinə nümunə kimi aşağıdakı leksik vahidləri göstərmək olar: *tava* «məişət əşyası», *qəmə* «soyuq silah», *sini*, *tava*, *ləcə*, *qola* «mis məişət əşyaları», *tana* «baş bəzəyi», *dıxa* «boyunbağı», *silə* «qoz kötüyündən yonulmuş çən», *tişə* «gönün tükünü təmizləmək üçün alət», *kuzə* «gil su qabı», *qola* «bardaq», *dopu* «piti bişirmək üçün qab», *tava* «iri, yastı daş», *həvə* «xalçaçı aləti», *kücü* «hanada ipi tənzimləyən ağac», *keçə*, *loru* «atın belinə qoyulmaq üçün hazırlanmış keçə», *kiro*

«xalçada ayrılık», *xıza* «böyük mişar», *məhə* «burğu», *tişə* «kərki» və s.

İki örtülü-açıq hecanın birləşməsindən əmələ gələn belə quruluşlu sözlər dörd səsdən ibarət digər quruluşlu sözlərlə müqayisədə çox işlənir. Bu münasibətlə S.Q.Əlizadə yazır: «Müasir türk dilləri heca qapalılığını eyni dərəcədə hişf etməmişdir. Bəzi türk dillərində, məsələn, qırçaq və kərliq qrupunda bu cəhətdən mühafizəkarlıq güclüdür. Qapalılıq özünü xüsusilə söz köklərində (kök morfemlərində), yaxud əsasında aydın nəzərə çarpdırır. Oğuz-səlcuq budağından olan dillərdə isə, xüsusilə Azərbaycan dilində, qədim zamanlarda samitlə bitən sözlər açıq heca-köklərə (yaxud açıq hecalı əsaslara) çevrilmişdir. <...> Müasir Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında imla variantları nəzərə alınmazsa, 100-ə qədər türk mənşəli şəkilçi işlənməkdədir. Müşahidə və başqa türk dilləri ilə müqayisə göstərir ki, həmin şəkilçilərin yarısından çoxunda ya ilk, ya da son samit düşmüşdür. Azərbaycan dilində açıq hecaya doğru inkişaf aydın şəkildə hiss edilir» (4, s. 26). A.Axundova görə, hecalarda müşahidə olunan bu hallar, yəni açıq və örtüsüz hecalılığa meyl, görünür ümumi dil hadisəsi olan qənaət prinsipi ilə bağlıdır. Lakin qapalı hecaların açıq hecaya çevrilməsi bir çox hallarda söz yaradıcılığı vəzifəsini də daşımışdır (1, səh. 273).

c) VCVC quruluşlu sözlər. Bu quruluşa malik olan sözlər azlıq təşkil edir: *oraq* «kənd təsərrüfatı aləti», *iyən* «corab mili», *əqiq* «qiymətli daş», axur «içində üzümü əzib suyunu çıxarmaq üçün içərisi yonulub dərinləşdirilmiş tava daşı», *alat* «qapı və ya pəncərə çərçivəsi» və s.

ç) VCCV quruluşlu sözlər. Bu quruluşa malik peşə-sənət sözləri çox azdır: *inci* «qiymətli daş», *ülgü* «misgərlikdə ölçü», *ərcə* «baş bəzəyi», *ətvi* «aşılanmış at, uzunqulaq və qatır dərisi», *eymə* «tuluq», *ərrə* «iki dəstəsi olan böyük mişar» və s.

d) CVCVC quruluşlu sözlər. Azərbaycan dili peşə-sənət leksikasında bu quruluşda olan 300-dən artıq söz var. Bu sözlər ayrı-ayrı sənət sahələrinə aid olub bu sənət sahələri ilə bağlı müxtəlif konkret əşya və hadisələri ifadə etməyə xidmət edir. Bunu aşağıda verdiyimiz nümunələr də təsdiq edir: *bural* «böyük qazan», *gögür* «kəfkir», *tilət* «balaca bıçaq», *güyüm, ləyən, satıl, sənək, çuxur, fariş, güdil, laqan* «mis məişət qabları», *yaqut, yəşəm, sədəf* «zərgərlikdə istifadə olunan qiymətli daşlar», *güşat* «qoz kötüyündən yonulmuş çən», *qaşov* «dərinin lətini və tükünü təmizləmək üçün dişli alət», *sənək* «su qabı», *güdil* «saxsı su qabı», *fariş* «səhəng», *düsər* «külüng», *dibək* «daşdan düzəldilmiş böyük həvəng», *yələn* «kiçik palaz», *cecim* «nazik, zərif toxunmuş yun, yaxud pambıq xalça», *xırl* «böyük mişar», *nozar* «rəndə» və s.

e) VCCVC quruluşlu sözlər. Bu quruluşa malik olan sözlər peşə-sənət leksikasında azlıq təşkil edir. Belə ki, bəzi sənət sahələrinə aid leksikanın tərkibində VCCVC quruluşlu sözlərə təsadüf olunmur. Peşə-sənət leksikasında bu quruluşlu sözlərə aşağıdakı leksik vahidləri nümunə göstərmək olar: *advoy* «çəkic növü», *ovşar* «xəncər», *ərsin, oymaq, üskük, oxlov, alsın* «dəridəki ət parçaları», *əlçim* «bir dəfədə əldə tutulub cəhrədə ip halına gətirilə bilən qəder yun», *arğac* «xalça toxunuşunda üfiqi istiqamətdə atılan ip» və s.

ə) CVCCV quruluşlu sözlər. Bu quruluşa malik sözlər peşə-sənət leksikasında üstünlük təşkil edir. Belə ki, CVCCV quruluşlu 200-ə yaxın

söz ayrı-ayrı sənət sahələrində işlənməkdədir. Belə sözlərə nümunə kimi aşağıdakı leksik vahidləri göstərmək olar: *törpü* «yeyə», *sünbə* «uzun dəmir mil», *dəhrə* «yüyenin və ya cilovun atın ağzına keçirilən dəmir hissəsi», *qəbzə* «qılıncın, xəncərin dəstəyi», *xeyrə* «mis qab», *töycə* «mis piyalə», *döyrə* «dairəvi mis məcməyi», *hövnə, rəndə* «zərgər alətləri», *şüfrə* «boyaqdan çıxmış dərinini sürtüb hamarlayan alət», *gorda* «dabbaqlıqda istifadə olunan iri bıçaq», *gürni, künkü* «saxsı su qabı», *dəzgə* «daşyonmada işlədilən alət», *kəlti* «palaz», *xayma* «böyük palaz», *nəfsə* «həsinin yan ərişləri», *çağda* «nazik hörülmüş ip» və s.

f) VCCVCC quruluşlu sözlər. Sait və samitlərin belə sıralanması türk-mənşəli sözlər üçün xarakterik deyil. Ona görə də bu quruluşa malik olan sözlər alınma sözlər hesab olunur. Azərbaycan dili peşə-sənət leksikasına aid olan leksik vahidlər içərisində yalnız bir söz belə quruluşa malikdir. Müq. et: *ödrəng* «mis ərintisinin kənar qatışıqlardan təmizləmək üçün uzun dəstəkli alət».

g) CCVCVC quruluşlu sözlər. Bu quruluşa malik olan sözlər də türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili üçün xarakterik sayıla bilməz. Başqa sözlə desək, sözün belə quruluşu Azərbaycan dilinin fonotaktikasına uyğun gəlmir. F.Cəlilov bu münasibətlə yazır ki, morfonologiya məsələlərinin şərhində fonotaktikanın xüsusiyyətlərindən geniş istifadə olunur. Çünki fonotaktika sözünü, sözortası və sözsonu mövqələrdə hansı fonemlərin işləmə bilməsini, həmin mövqələrdə mümkün fonem birləşmələrini, ümumiyyətlə, söz və morfem tərkibində fonem düzümünü öyrənir; mümkün olmayan sıralanmanı ortaya çıxarır. Məsələn, Azərbaycan dilinin fonotaktikasına görə, sözünü mövqedə iki sait (VV-), iki samit (CC-) işlənmir, həmin mövqedə r, ğ, j samitlərinə yol verilmir, l m, n, z, v samitləri isə az təsadüf olunur və dilin qədim dövründə getdikcə onların da az işləndiyi ortaya çıxır. Sözüortası və sözsonu mövqedə iki sait yanaşı gəlmir. Sözsonu mövqedə yanaşı işlənən samitlərdən biri, adətən, sonor olur (3, s.45-46). Azərbaycan dili peşə-sənət leksikasında bu quruluşa malik bir söz – *platin* «ağ qızıl» sözü işlənir.

f) VCVCC quruluşlu sözlər. Samit və samit səslərin belə quruluşu da türk dillərinin fonotaktikasına uyğun gəlmir. Belə quruluşa malik bir söz peşə-sənət leksikasında özünü göstərir. Müq. et: *əhəng* «1. aşılayıcı xarakterə malik maddə; 2. bezin bişirilməsində istifadə olunan maddə». S.Cəfərova görə, hər hansı bir sözün sonunda *n* samitindən sonra *g* samiti iştirak edirsə, həmin söz fars dilindən alınma hesab olunmalıdır (2, s.53).

h) CCVCV quruluşlu sözlər. Belə quruluşa malik olan sözlər də Azərbaycan dili üçün xarakterik deyil. Müq. et: *plitə* «iri yastı səthli düz daş, metal və s. parçası» və s.

x) CVCCVC quruluşlu sözlər. Bu quruluşa malik olan sözlər peşə-sənət leksikasında işlənmə baxımından üstünlük təşkil edirlər. İstər əsl türk mənşəli sözlər, istərsə də alınma sözlər sait və samit səslərin belə quruluşuna malikdir. Azərbaycan dili peşə-sənət leksikasındakı aşağıdakı leksik vahidləri belə quruluşlu sözlərə nümunə göstərmək olar: *qumpil* «kətmən», *ləngər* «uzundəstəli dəhrə», *zümrüd* «yaşıl rəngli qiymətli daş», *gövhər* «qiymətli daş, cəvahir», *dabbaq* «dəri aşılayıcı usta», *ləskən* «dərinin ətinə təmizləmək üçün dəmir alət», *gərmək* «yarpağı aşıla-

yıçı xassəyə malik bitki», *püşkər* «dulusun kündə taxtası», *cürdək* «balaca səhəng», *çölmək* «saxsı qazan», *balgöz* «daş *sındırmaq* üçün çəki», *çəlvər* «ocaq daşı», *dasdar* «əl dəyirmanı», *qullab* «ucu əyri iynə», *naq-qal* «yun didən alət», *mahlıc* «çiyidi təmizlənmiş pambıq», *şalbac* «yun parça toxucusu», *bəzzaz* «pambıq parça toxucusu», *şərbac* «ipək parça toxucusu», *dülgər*, *xarrat*, *nəccar* «ağac emalı ilə məşğul olan usta» və s.

1) CVCCVCC quruluşlu sözlər. Bu quruluşa malik sözlər peşə-sənət leksikasında azlıq təşkil edir. Belə quruluşlu sözlərə aşağıdakı leksik vahidləri nümunə göstərmək olar: *nalbənd*, *gərəkənc* «dəri qurutmaq üçün qurğu». Qeyd etmək lazımdır ki, bu quruluşa malik sözlər CVC-CVCC şəklində hecalanır. Tərkibində sait və samit səslərin uyğun sıralanmasına, lakin fərqli hecalanmaya (CVCC- CVC) malik peşə-sənət sözləri də var: *qırxlıq* «yun qırmaq üçün alət», *türkəbac* «yandansalma texnikası əsasında toxuma», *farsbac* «aradansalma texnikası əsasında toxuma», *girtman* «kərki» və s.

i) CVCVCC quruluşlu sözlər. Bu quruluşlu sözlər də peşə-sənət leksikasında azlıq təşkil edir. Belə quruluşlu sözlərə aşağıdakı leksik vahidləri nümunə göstərmək olar: *məzənd* «kömürçü baltası», *külüng* «daşçıxarmada istifadə olunan alət», *qılinc* «arğacı bərkətmək üçün işlədilən toxucu aləti», *nəvərd* «toxunmuş parçanın dolandığı ağac» və s.

3. Üçhecalı peşə-sənət sözləri.

a) quruluşlu sözlər. Azərbaycan dili peşə-sənət leksikasında bu quruluşa malik sözlər azlıq təşkil edir. Ayrı-ayrı sənət sahələri ilə bağlı aşağıdakı sözləri belə sözlərə nümunə göstərmək olar: *ulama* «ipəktoxuma dəzgahını tavana birləşdirən hissə», *əmələ* «ərişi ikiqat, arğacı isə birqat ipdən toxunan təpmə şal», *alafa* «zərif ipək parça», *oxana* «sidik axması üçün beşiyin altına qoyulan gil qab», *izafə* «dərın qablar (qazan, güyüm, səhəng və s.) hazırlamaq üçün lavaşa halına salınmış mis təbəqə» və s.

b) CVCVVCV quruluşlu sözlər. Üç açıq hecanın birləşməsi nəticəsində yaranan bu quruluşlu sözlər Azərbaycan dilinin peşə-sənət leksikasında geniş şəkildə əks olunur. Müq. et: *tənəkə* «nazik dəmir təbəqəsi», *kotala* «ərsin», *vərəçü* «üzərində dəri təmizlənən taxta», *qulaba* «dabbaqlıqda istifadə olunan alət», *badiyə* «saxsı piyalə», *qavaşa* «saxsı qab», *mə-tərə* «küp, saxsı pendir qabı», *bağara* «tağalaq», *kələci* «kiçik kələf», *codana* «qaba toxunmuş bez», *tamata* «damın kərəmitini saxlayan ağac», və s.

c) VCCVVCV quruluşlu sözlər. Belə quruluşa malik sözlər peşə-sənət leksikası üçün o qədər də xarakterik deyil. Müq. et: *əlyülü* «əl iyi», *avşola* «çömçə», *əsdəmi* «ərsin», *ingişə* «üskük» və s.

ç) VCVCVCV quruluşlu sözlər. Belə quruluşa malik sözlər isə peşə-sənət leksikası üçün ümumən xarakterik deyil. Müq. et: *əvəndə* «arabanın qolunu boyunduruqla birləşdirən qayıq». Eyni sözü VCVCVC quruluşuna malik sözlər haqqında da söyləmək olar. Bu quruluşa malik sözlər də peşə-sənət leksikasında, demək olar ki, işlənmir. Müq. et: *imarət* «boyun bəzəyi».

d) CVCVCVC quruluşlu sözlər. Bu quruluşa malik sözlər Azərbaycan dili peşə-sənət leksikasında geniş şəkildə işlənir. Ayrı-ayrı sənət sahələrinə aid aşağıda verdiyimiz leksik vahidlər belə sözlərə nümunə ola

bilər: *malağan* «dəryaz», *karaghan* «ağzı gen dəmir qab», *tağalax* «mismarın bir hissəsi», *doğanaq* «aşılanmış dərini yumşaltmaq üçün alət», *siləçub* «dəri aşılama prosesində istifadə olunan ağac paya», *canamaz* «namaz xalçası», *kağalaq* «cəhrədə hissə», *mələqaş* «sarı iplik» və s.

e) CVCVCCV quruluşlu sözlər. Bu quruluşa malik sözlər də peşə-sənət leksikası üçün xarakterik sayıla bilməz. Lakin bununla yanaşı, göstərilən quruluşlu sözlərə Azərbaycan dili peşə-sənət leksikasında rast gəlmək mümkündür. Belə sözlərə nümunə kimi aşağıdakı leksik vahidləri göstərmək olar: *karastı* «bir şey qayıрмаq üçün lazım olan əl aləti», *tirəşnə* «kətmən», *çüyütkə* «arabada dəmir hissə», *falaqqa* «cəftə», *gilətzə* «qulplu su qabı», *kilində* «heyvanın boğazına keçirilən dairəvi ağac» və s.

ə) CVCCVCV quruluşlu sözlər. Digər quruluşda olan üçhecalı sözlərlə müqayisədə bu quruluşa malik sözlər Azərbaycan dili peşə-sənət leksikasında üstünlük təşkil edir. Ayrı-ayrı sahələr üzrə aşağıdakı leksik vahidləri belə sözlərə nümunə göstərmək olar: *çəmbərə* «dəhrə», *dirhana* «nehrəyə çəkilən dəmir», *pəsdəyi* «lavaşanın çuxur edilmiş forması», *məcmeyi* «mis məişət əşyası», *mirvari* «inci», *zəncirə* «boyun bəzəyi», *çəkməçü* «gönü döyüb hamarlamaq üçün alət», *çərməki* «gönü döyüb hamarlayan bürünc alət», *kəlməçi* «çərməki», *dəndənə* «səhəngin altı», *dəngənə* «piyalə», *ləngəri* «xeyrəyə oxşar saxsı qab», *kirkirə* «əl dəyirmanı», *çarpana* «saldan balta ilə qırılmış kiçik parça», *dümdümə* «kələğayı toxunan dəzgahın hissəsi», *təfsilə* «zolaqlı toxunmuş bez», *nərmada* «qapının, pəncərənin çərçivəsi» və s.

f) CVCCVCCV quruluşlu sözlər. Bu quruluşa malik sözlər Azərbaycan dili peşə-sənət leksikasında, demək olar ki, işlənmir. Belə ki, bu quruluşda olan peşə-sənət sözlərinə aşağıdakı leksik vahidləri nümunə göstərmək olar: *qantarğa* «yiyənin atın ağzına keçirilən dəmir hissəsi», *çərhangə* «atın ağzına keçirilən dəmir», *kərgəncə* «dəri qurutmaq üçün alət», *dəhmərdə* «iri, dərin boşqab», *gillətzə* «kiçik saxsı qab» və s.

g) CVCCVCVC quruluşlu sözlər. Bu quruluşa malik olan sözlər də peşə-sənət leksikası üçün xarakterik deyil. Belə sözlərə aşağıdakı leksik vahidləri nümunə kimi göstərmək olar: *dəstəvar* «işlənmək üçün hazır olan gil maddəsi», *tuşpalan* «aşsüzən», *dəstərək* «kotanın əl tutulan yeri», *çadraşan* «dama-dama toxunmuş şal», *ceynamaz* «namaz xalçası», *bəmbələn* «araba oxunun üstündə olan ağac» və s.

ğ) CVCVCCVC quruluşlu sözlər. Belə quruluşlu sözlərə peşə-sənət leksikasında az təsadüf olunur. Aşağıda verdiyimiz nümunələr də bunu söyləməyə imkan verir. Müq. et: *təbərzin* «soyuq silah», *zəbərcəd* «keçmişdə qiymətli daşlardan sayılan, zümrədə bənzəyən yaşıl rəngli daş», *bilərzik* «qol bəzəyi», *gülabzən* «saxsı gülab qabı», *zəvərdar* «bina tikilərkən qapı və pəncərənin üstünə qoyulan böyük daş», *zəbərdər* «qapı və camaxatanın başına işlənən bəzəkli daş», *sərəndaz* «xalça dəstində başa salınan xalça», *payəndaz* «xalça dəstində ayağa salınan xalça», *məhəccər* «xovlu xalçaların ara hissəsinin naxış adı», *lipirtin* «ipək parça növü» və s.

h) VCCVCCV quruluşlu sözlər. Belə quruluşa malik sözlər də peşə-sənət leksikası üçün xarakterik deyil. Müq. et: *əngilkə* «böyük qıf», *əyrəmçə* «bilər-

zik», *əmbərçə* «libas bəzəyi», *limanda* «yoğun ip».

x) CVCCVCVC quruluşlu sözlər. Bu quruluşa malik iki söz yalnız zərgərlik leksikasında müşahidə olunur. Müq. et: *zərrədin* «balaca şeyləri tutmaq və kəsmək üçün alət», *zərrəbin* «xırda şeyləri böyüdən şüşə, lupa».

1) CVCVCVC quruluşlu sözlər. Bu quruluşda olan sözə peşə-sənət leksikasında yalnız bir dəfə rast gəldik. Müq. et: *tənəkər* «poladı dəmirə calaq edərəkən işlədilər birləşdirici maddə».

i) VCCVCVC quruluşlu sözlər. Bu quruluşa malik sözlər də peşə-sənət leksikası üçün xarakterik sayıla bilməz. Müq. et: *əngəduş* «ucu toppuzlu uzun dəmir», *astamur* «ərsin», *addamac* «nərdivan».

j) VCVCCVC quruluşlu sözlər. Azərbaycan dilinin peşə-sənət leksikasında bu quruluşa malik yalnız iki sözü göstərmək olar: *araşqın* «baş geyimi», *anaxdar* «açar».

к) CVCCVCCVC quruluşlu sözlər. Samit səslərin çoxluğu ilə seçilən bu quruluşa malik sözlər də təkcə peşə-sənət leksikası üçün deyil, bütövlükdə Azərbaycan dilinin leksik sistemi üçün xarakterik deyil. Müq. et: *qartanqaz* «qaba parça növü», *baldırğan* «boyaqçılıqda sarı rəng almaq üçün işlədilər bitki».

4. Dördhecalı sözlər.

Sadə quruluşa malik dördhecalı sözlər bütövlükdə Azərbaycan dilində azlıq təşkil edir. Peşə-sənət leksikasında isə belə sözlər daha az işlənir. Türk dillərinin iltisacı quruluşa malik olması, sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin sözün sonuna artırılması bu dillərdə söz köklərində hecaların sayının az olmasını şərtləndirir. Sadə quruluşlu peşə-sənət sözlərinin araşdırılması göstərir ki, dördhecalı sadə peşə-sənət sözləri tək-tək hallarda müşahidə olunur. Belə quruluşa malik sözlərə aşağıdakı leksik vahidləri nümunə kimi göstərmək olar: *turnavidə* «mismarı qatlamaq üçün alət», *müsaviyan* «boyunbağı», *əngiştənə* «üzük», *güləbətin* «qızıl və ya gümüş tellərindən, habelə onlara bənzədilər materiallardan qatışığı olan sap, həmin saplarla işlənmiş, üzərinə bəzək vurulmuş əşya», *küpəgilə* «kiçik küp», *nevincənə* «həsir çeşnişi», *kitbəşəkit* «həsir çeşnişi», *calamaya* «nazik bez» və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi, Bakı, Maarif, 1984.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika, Bakı, Maarif, 1970.
3. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası, Bakı, Maarif, 1988.
4. Əlizadə S. Azərbaycan sözlərinin sonunda samitlərin düşməsinə dair («fonetik hadisələr» silsiləsindən). ADU-nun «Elmi əsrlər»i, dil və ədəbiyyat seriyası, № 2, 1970.
5. Qırçaq M. Türk dillərinin səs quruluşu, Bakı, 2005.
6. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, Maarif, 1985.
7. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları, Bakı, 1981.
8. Асланов В. Проблемы исторической лексикологии азербайджанского языка. Внутренняя реконструкция исконно-тюркской лексики, Баку, 2003.
9. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. т. II, М., 1952.
10. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков, М., 1979.
11. Баскаков Н.А. Структура слова и слога. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика, М., 1984.

12. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988.
13. Головин Б.Н. Введение в языкознание. М., Высшая школа, 1983
14. Кононов А.Н. О фузии в тюркских языках. Структура и история тюркских языков. М., 1971.
15. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). Л., 1980.
16. Мамедов А.М. Древнетюркская акцентуация и некоторые вопросы развития фонологических систем тюркских языков. Советская тюркология, № 5, 1970.
17. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. М., Просвещение, 1975.
18. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.
19. Щербак А.М. Слог и его структура (на материале тюркских языков). Вопросы тюркологии (к шестидесятилетию академика АН Азерб. ССР М.Ш.Ширалиева), Баку, 1971.

**ПРОФЕССИОНАЛЬНО-РЕМЕСЛЕННЫЕ СЛОВА
С ПРОСТОЙ СТРУКТУРОЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

Г.А.АСКЕРОВ

РЕЗЮМЕ

Настоящая статья посвящена анализу профессионально-ремесленных слов с простой структурой в азербайджанском языке. В ней рассматриваются формы одно-, дву-, трех- и четырехсложных слов, образованных различными типами слогов, и выявляются формы, которые наиболее характерны для профессионально-ремесленной лексики.

**THE WORDS WITH SIMPLE STRUCTURE BOUND UP WITH
PROFESSIONAL-HANDICRAFT VOCABULARY IN AZERBAIJANI LANGUAGE**

Q.A.ASGAROV

SUMMARY

The article is dedicated to the analysis of the words with structure bound up with professional-handicraft vocabulary in Azerbaijani. Here forms of the monosyllabic, disyllabic, trisyllabic and tetrasyllabic words being formed by means of various types of syllables are dealt with, and forms to be the most typical for the words bound up with professional-handicraft vocabulary are revealed.